

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК БАЗОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

JUSTICE AND RESPONSIBILITY AS THE UNDERLYING BASIS FOR THE FORMATION A DEMOCRATIC LEGAL STATE

Ковальова О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноосвітніх дисциплін
Бориспільського інституту муніципального менеджменту
при Міжрегіональній академії управління персоналом*

У статті зроблено спробу оцінити поведінку особи в контексті справедливості та відповідальності, не залежної від волі й бажання особи, діяльність якої знаходиться під суспільним контролем. Окреслено поняття й уявлення про категорії «справедливість» і «відповідальність», які склалися та формувалися в процесі культурно-етичної практики суспільства. Сформовано оцінку відповідності культурно-етичних якостей людини нормам моралі як культурологічного явища, що виникає та розвивається тільки в суспільстві.

Ключові слова: справедливість, відповідальність, правова держава, свобода, закон.

В статье сделана попытка оценить поведение личности в контексте справедливости и ответственности, не зависящих от воли и желания личности, деятельность которой находится под общественным контролем. Обозначены понятия и представления о категориях «справедливость» и «ответственность», которые складывались и формировались в процессе культурно-этической практики общества. Сформирована оценка соответствия культурно-нравственных качеств человека нормам морали как культурологического явления, которое возникает и развивается только в обществе.

Ключевые слова: справедливость, ответственность, правовое государство, свобода, закон.

In the article it is shown the notions and ideas about the categories of "justice" and "responsibility" which were composed and formed in the process of cultural and ethic practice of society. It is made an attempt to assess the behavior of individual in the context of justice and responsibility which are independent from the will and desire of the person whose activity is under the public control. It is formed the assessment of correspondence of cultural and ethic qualities of person to morality as cultural phenomenon that emerges and develops only in society.

Key words: justice, responsibility, legal state, freedom, law.

Постановка проблеми. У цивілізованому, демократичному, сучасному суспільстві право є особливою формою суспільних відносин. Така форма повинна регулювати фактичні суспільні відносини в рамках держави. Сутність демократичного права розкривається через єдність трьох його принципів: право як формальна рівність, право як воля, право як справедливість. Правова сутність держави й представлено в ньому правове начало (принцип формальної рівності вільних людей, визнання їхньої правосуб'єктності та державосуб'єктності) у тому чи іншому вигляді виявляються в усіх історичних типах і формах держави, у всіх аспектах та напрямках організації й функціонування державної влади. Ознаки демократичної правової держави обов'язково передбачають обмеження державної влади особистістю людини, її невід'ємними правами та нормативно-інституційним гарантуванням з боку держави цих прав.

Стан дослідження. Незважаючи на те, що проблематика реалізації справедливості та відповідальності набула розвитку в численних наукових розвідках і дослідженнях, і досі залишається багато дискусійних питань, до яких належать і питання формування основ демократичної правової держави в контексті розвитку базових принципів справедливості й відповідальності.

З огляду на це **мета та задачі** цієї наукової розвідки полягають у філософсько-правовому дослідженні формування демократичної держави як суб'єкта забезпечення базових основ справедливості й відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Демократична правова держава не може бути побудована без відповідної філософсько-світоглядної та культурно-психологічної бази, яка є підґрунтям усвідомленої підготовленості людей жити в суспільстві, яке функціонує за певними, строго визначеними правилами співжиття в соціумі, накопичених протягом усієї історії людства, і головна координуюча роль у якому належить закону. Суспільна свідомість повинна бути готовою до життя в демократичній правовій державі, тому в

нині особливе значення має теоретичне обґрунтування й емпіричне вивчення гуманістичних засад формування цієї держави.

Згідно з концепцією теорії держави та права держава (так звана «європейська» модель політичного розвитку, яку підтримували Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Г. Гегель) виступає як цілісний соціальний організм, складовими частинами якого як цілого є політична й етична складова, як основа функціонування та взаємодії політичного та соціального механізму та індивідів. Об'єднання людей у суспільство, соціум відповідно до цієї концепції є можливим виключно за допомогою механізму державної влади.

У сучасній правовій науці вже в самому визначенні поняття «держава» визначається, що держава – це правова (тобто заснована на принципі формальної рівності) організація публічної (політичної) влади вільних індивідів.

Сучасне розуміння правової форми державності, яка проявляється в концепції правової держави, має на меті втілити в сутності держави такі риси та механізми реалізації суспільного устрою, що забезпечували б панування права, заснованих на праві закону в політично-суспільних відносинах, в організації такої системи державної влади (порядок державних установи, формування й визначення компетенції її органів, способи їх взаємостосунків тощо), що гарантують захист інтересів громадянина й людини, а також «загального (суспільного) блага» правовими засобами й у межах правової процедури, націлюють тенденцію суспільного розвитку в напрямі верховенства права.

При цьому першочерговим у характеристиці кінцевих цілей побудови й становлення правової держави виступає затвердження правових начал і правових форм у взаєминах публічної влади із суб'єктами права під час забезпечення правової рівності всіх індивідів та суспільних груп, прав і свобод людини та громадянина. Основна риса правової держави полягає в підлеглості державної влади праву.

Правовій державі притаманні такі властивості (принципи):

– верховенство закону – уся діяльність державних органів та державних посадовців здійснюється в строгій відповідності із чинним законом. При цьому слід відмітити, що в правовій державі закони також повинні бути правовими, тобто включати низку ознак, а саме:

- законодавчий акт повинен втілювати уявлення членів суспільства про справедливість;
- процедура його ухвалення повинна відповідати чинному закону;
- законодавчий акт повинен бути прийнятий державними органами в межах їх компетенції;
- правовим законам повинна підкорятися також і сама держава;
- закони не повинні суперечити ні конституції країни, ні один одному;

2) розподіл влади. Державна влада в правовій державі підрозділяється на три гілки влади: законодавчу, виконавчу й судову. Кожна із цих гілок влади має свої певні задачі, визначені в законі та має власне місце в системі державної влади. Ці три гілки влади врівноважують й обмежують одна одну, що дозволяє запобігати зловживанням владою;

3) широкий спектр прав і свобод громадян, закріплених і гарантованих конституцією країни;

4) взаємна відповідальність держави й особи, що свідчить про те, що дотримання законів повинне бути обов'язковим не тільки для громадян, але й для державних органів та їх посадовців [1, с. 32–34].

Ступінь розвиненості держави (його сутності, організаційних форм, функціональних проявів і так далі) визначається в кінцевому рахунку мірою розвиненості втіленого та реалізованого в ньому принципу формальної рівності людей.

Право, яке забезпечує таку формальну рівність людей у соціумі, як відомо, є невіддільним від держави, її інститутів і виступає у вигляді законів, що видаються державною владою, та інших нормативних актів, підтримуваних і таких, що перебувають під охороною державного примусу. В.Г. Графський зауважує: «Необхідно звернути насамперед увагу на те, що всі народи так або інакше переживають стадію перетворення звичайного права в право законне, тобто в різних народів в різний час здійснюється перехід від примірювального права родообщинного ладу до примірювального права в умовах державно згуртованого й організованого суспільства, яке має вже свою історію та свої головні фази розвитку (аграрне суспільство, індустріальне та постіндустріальне суспільство), які накладають своє відображення на властивості права як соціорегулятивної системи. І хоча право останнім часом зберігає спадкоємність у своєму структурному, функціональному або ціннісному вимірюванні, слід визнати радикальність багатьох змін у правовому регулюванні, що викликається власною еволюцією суспільства» [2, с. 716].

У значній мірі це пояснюється тим, що роль і значення держави в сучасному світі визначається відповідно до гуманістичної спрямованості її внутрішніх функцій із подоланням протиставлення держави людині, з установкою держави на забезпечення та захист прав людини. Уже за самим визначенням у правовій державі гарантії користування природними правами закладені в конституції, виходячи з розуміння чеснот людської особи, самоцінності індивіда, вимог моральності. Конституція та закони, встановлюючи принципи й способи захисту прав і свобод людини та громадянина, відстоюють їх пріоритетність щодо держави. Однак при цьому сама правова держава все більше розширює межі своєї соціальної діяльності, не обмежуючись констатацією природних, невідчужуваних прав людини. Вона приймає зобов'язання забезпечувати соціальні, економічні, культурні права індивідів, усувати несправедливості, породжувану їх фактичною нерівністю, прагнути подолання соціальної нерівності, що можуть

бути викликані демографічними або економічними чинниками.

Проте норми права в соціумі існують не самі по собі, а для людей і їх суспільної організації, у тому числі й для самої держави, оскільки вони покликані регулювати дії людей, з одного боку, надаючи їм свободу дій, можливість поведінки та використання матеріальних і духовних благ, а з іншого – також дещо зв'язуючи їх свободу й поведінку певними рамками, розпорядженнями, обмеженнями тощо, які знаходять своє матеріальне втілення в певних соціальних і правових нормах.

Однак, щоб гарантувати з боку держави правову форму взаємовідносин між людьми, суспільством та державою, недостатньо лише зафіксувати категорії «справедливість» та «відповідальність» у законодавчих актах. Ці філософсько-правові категорії повинні знайти своє існування тільки у сфері права, але й у сфері громадянського суспільства та визнаватися як цінності, якщо не всіма, то принаймні більшістю членів суспільства. Тобто вони повинні бути органічно поєднані в правосвідомості як окремої людини, так і у правосвідомості суспільній.

У сфері зацікавлення людини завжди були природа та сутність людських взаємовідносин, у тому числі й взаємовідносин людей у суспільстві. Предметом людського філософсько-правового осмислення були та є поняття «рівність», «справедливість», «свобода», «суспільне добро», «закон», «відповідальність», тобто ті проблеми, якими здебільшого переймається філософія права з її постійним пошуком раціональної доктрини побудови правової системи, а на цій основі – правової держави, громадянського суспільства. Особливого значення набувають соціальні та культурні цінності, які із часом набули характеру правових цінностей. Правові цінності призначені для створення, забезпечення, підтримки та зміцнення соціального порядку й дисципліни, задовільного функціонування державного організму. Вони є тим видом культурних цінностей, які задовольняють регулювання соціальних відносин і вчинків людей. Одночасно правові цінності є такими ж елементами, як і системи соціального управління суспільством.

Поняття й уявлення про категорії «справедливість» і «відповідальність» склалися та формувалися в процесі культурологічної етичної практики того або іншого суспільства, спілкування людей між собою, тому зміст цих понять є соціальним. При цьому суспільна оцінка поведінки особи в контексті справедливості та відповідальності не залежить від волі й бажання самої оцінюваної особи або суспільної групи, оскільки вся їхня діяльність знаходиться під суспільним контролем і саме воно формує оцінку відповідності культурно-етичних якостей кожної конкретної людини суспільним нормам.

У сукупності суспільно прийняті культурно-етичні якості формуються в мораль (моральність), яка є суспільним культурологічним явищем, що виникає та розвивається тільки в суспільстві. Дотримання цих норм моралі забезпечується певною дією суспільної думки та відповідним спонуканням (свідомістю, совістю) тієї або іншої людини.

Проте нехтування суспільною мораллю будь-якою особою, суспільною групою чи соціальним інститутом зумовлює, як уже наголошувалося, відповідальність зобов'язаних цими правовідносинами осіб.

Аналізовані норми права про захист справедливості та відповідальності не тільки суперечать суспільній моралі (моральності), але й разом із цим суспільна моральність (мораль) зобов'язує до суворого виконання вказаних норм і неспричинення матеріальної чи моральної шкоди особі, оскільки в іншому разі наступають негативні правові наслідки для зобов'язаної особи або зобов'язаних осіб. Завдана матеріальна чи моральна шкода є підґрунтям відповідальності як соціального явища, набутого у випадках, зазначених чинним законодавством, а її правове значення породжує обов'язок його компенсації.

Правосвідомість громадян у демократичному правовому суспільстві можна визначити як об'єктивно існуючий набір певних взаємозалежних ідей, емоцій, що виражають ставлення соціальних груп, індивідів до права як суспільно необхідного та цілісного соціального інституту, розуміння його системи та структури, ставлення до окремих законів і права загалом, інших характеристик правової системи демократичного суспільства.

Для формування правосвідомості (як суспільної, так і особистісної) істотним виступає такий аспект правової культури, як канали її впливу на суспільство та політичні інститути. Узагальнення фундаментальних культурологічних і філософсько-правових цінностей і їх зведення в атрибут духовного розвитку суспільства здатні не тільки стати організуючим і дисциплінуючим началом окремих осіб і різних соціальних груп, але й певним засобом. Правосвідомість громадян демократичного суспільства виступає ще й своєрідним каналом впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних і групових відносин та зв'язків у режимі демократії. Адже зрозуміло, що позитивна оцінка діяльності та поведінки людини з боку інших людей чи суспільства підвищує його самооцінку в очах оточуючих, благотворно впливає й на відчуття власних чеснот, у відомому сенсі додає йому сили для подальшого внутрішнього вдосконалення.

Таким чином, правова культура цілком може виступати соціальним і правовим регулятором у суспільстві. Внутрішнє та зовнішнє «зображення життя» суспільства може існувати не тільки в тому вигляді, у якому його сформувала сукупність юридичних норм, але й у тому, у якому порядок взаємостосунків між громадянським суспільством і політичною державністю визначений загальною правовою культурою.

Чесноти тієї або іншої людини полягає в її духовних і фізичних якостях, цінних, зокрема, з погляду потреб суспільства. В органічній єдності ці особисті якості (чесноти) і складають те, що прийнято називати особистою чеснотою людини як особистості, її світоглядно-соціальний характер виявляється в тому, що як моральна цінність і суспільно значуща якість особи чеснота визначається існуючими суспільними відносинами й у певній мірі нерідко не залежить від людини. Однак зазначена категорія виступає ще і як свідомість та відчуття власної чесноти. Такі суб'єктивні сторони, що визначають чесноти людини, є її внутрішнім осмисленням власного чи суспільного буття та переживанням людиною своєї моральної цінності, приналежності й суспільної значущості, вони обумовлюються суспільними відносинами та залежать від них. Адже суб'єктом оцінювання виступає як людина (індивідуум), так і суспільство (соціум).

Для теорії цінностей, на думку Г. Ріккєрта, цікавими є саме ті цінності, які претендують на значимість, і тільки у сфері культурологічно-ціннісній можна безпосередньо зустрічатися з дійсністю, пов'язаною з подібного роду значущими цінностями. У культурних благах викристалізувалися «множинність цінностей» [4, с. 27]. Проте, як зазначає МС. Каган, будь-який об'єкт може розглядатися лише як потенційний носій цінності, а актуалізується ця можливість тільки в його контакт з оцінюючим суб'єктом [3, с. 163].

На противагу природним явищам цінності аналогічні «вторинним якостям», які на відміну від власне предметних властивостей (колір, звук, вага тощо) є не результатом внутрішніх взаємодій предметів об'єктивного світу, а результатом їх зовнішніх взаємодій. Із цієї точки зору слід указати, що такі категорії, як «справедливість» і «відповідальність» (як і інші значущі ціннісні соціальні категорії, наприклад «свобода», «рівність» тощо) володіють диспозиційною природою, будучи обґрунтовано неподібними до них об'єктивними властивостями й процесами, а також

такими, що актуалізуються лише в системі певних взаємовідносин між об'єктами та суб'єктами. Відповідно, можна стверджувати, що цінності існують об'єктивно. Вони хоча й не існують як деякі об'єктивні предмети, проте їх не можна просто звести до психічного переживання їх суб'єктами суспільних відносин.

Необхідно відзначити, що в демократичній правовій державі завжди предметом пошани з боку держави є громадянин як такий, громадянин загалом. У такому суспільстві всі громадяни наділені абсолютно рівними суспільними правами, ніхто не користується перевагою через свої індивідуальні особливості.

Складні соціальні зв'язки, що виникають між державою та індивідом, і взаємини людей один з одним фіксуються державою в юридичній формі у вигляді прав, свобод та обов'язків, що створюють правовий статус людини та громадянина. Це одна з найважливіших правових категорій, яка нерозривно пов'язана із соціальною структурою демократичної правової держави за рівнем демократії та станом дотримання права й законності.

Відомо, що правовий статус людини та громадянина може бути охарактеризований як система прав й обов'язків, законодавчо закріплювана державою в конституціях й інших нормативно-юридичних актах. Права й обов'язки громадянина та людини є основним початковим елементом права. У правах й обов'язках не тільки фіксуються зразки, стандарти поведінки, які держава вважає обов'язковими, корисними та доцільними для нормальної життєдіяльності соціальної системи, але й розкриваються основні принципи взаємостосунків держави й особи.

Справедливість та відповідальність у правовій державі фіксують складну систему прав та обов'язків, що відбуваються у взаємозв'язках держави й особи, заснованих на демократичних та правових принципах. Дотримання цих важливих філософсько-правових інтенцій визначають найважливіші параметри поведінки особи в структурі суспільних зв'язків будь-якого суспільства.

Про тісний зв'язок категорій справедливості, відповідальності та чесноти особи свідчить і такий момент, що в їх суспільній природі лежить єдиний певний етичний критерій. При цьому, не дивлячись на нерозривний зв'язок суспільної оцінки особи та її самооцінки, між цими категоріями та чеснотою існує також і відмінність. Вона полягає в тому, що рівень справедливості, як уже зазначалося раніше, – це суспільна оцінка діяльності, вибору чи дій особи, а в чесноті основним є саме суб'єктивний момент, самооцінка.

Людина як особистість і громадянин повинна усвідомити свою суспільну значущість та цінність. Таким чином, можна зробити висновок, що чеснота людини знаходиться в певній залежності від її виховання, внутрішнього духовного світу, свідомості, особливостей власного психічного складу, отриманих культурних та інших навиків, а також від здатності людини належним чином оцінити думки, що склалися про неї в оточуючих.

Питання про ступінь поваги до людини, що надається правовою державою громадянам, визначається в її основному законі – конституції. У кожній сучасній державі, безумовно, ступінь цей різний, як і відмінна вона в різні історичні періоди для якої-небудь держави. У загальному випадку за мірою ступеня поваги громадянина можна скласти уявлення про ставлення цієї держави до людини та свого народу в цілому.

Висновки. Дотримання принципів справедливості та відповідальності в правовій державі – це об'єктивно необхідна, суспільно належна поведінка цивілізованої людини. Водночас слід підкреслити, що така об'єктивна необхідність певної поведінки не завжди суб'єктивно усвідомлюється індивідом, є нормою його правосвідомості та світогляду, а це може привести до відступу такої особи від вимог суспільних норм. Держава в такому разі в системі

обов'язків указує доцільний, соціально корисний та необхідний варіант поведінки суспільної поведінки для всіх громадян незалежно від будь-яких інших умов.

Проблема відповідності права та його принципів ідеалам справедливості, відповідальності та різноманітних виявів людської свободи в сучасній юридичній науці досліджується через вплив на формування правосвідомості, а остання реалізується в праві й правосудді. Як правило, державу як соціальний інститут цікавлять учинки людей лише в тій мірі, оскільки ними зачіпається право держави або охоронювані державою права інших громадян.

Вимога справедливості та відповідальності з боку правової держави та суспільства до громадян відрізняється від вимог справедливості та відповідальності однієї людини від іншої. У вимозі справедливості та відповідальності, що є підґрунтям пошани одними людьми інших, існує безліч різних варіантів і думок. На противагу цьому для справедливості й відповідальності в правовій державі існує тільки одна шкала оцінки, яка застосовується в рівній мірі до кожної особи та якої позбавляють у разі кримінального покарання. Із цієї точки зору справедливість і відповідальність адекватні звичайним вимогам суспільної справедливості та відповідальності людини за її порушення або нехтування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабич І.Г. Принцип справедливості, принцип права чи принцип законодавства / І.Г. Бабич // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Юрид. література, 2006. – Вип. 25. – С. 244–248.
2. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства : [учебник] / В.Г. Графский. – М. : Норма, 2010. – 752 с.
3. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт // Культурология XX век : [антология] / гл. ред. и сост. С.Я. Левит. – М. : Юрист, 1995. – С. 69–101.
4. Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 544 с.